دەروازەیەك بۆ ویژەی فۆلكلۆری منالان لە ناوچەی گەرمیاندا

غبد الكرم حميد

دەمەویٚ لەو کارە رۆتینە رزگاربم‌و بیٚ پێشەکی بچمە نێو باسەکەوە ، پێویست ناکا لەمەر فۆلکلۆر وەکو زانستیٚ بدوێم یا سوودو قازانجی پشکنین‌و پاراستنی ئەو کەلەپوورو سامانە ڕوون‌بکەمەوەو داوابکەم دڵسۆزانی نەتەوەکەمان هەر یەك لە ناوچەی خۆیەوە قۆڵی لیٚ هەڵماڵیٚ‌و بەشەکانی کۆبکەنەوەو لە فەوتاندن‌و لەناوچوون قوتاریان بکەن . . دیسان نایەویٚ منیش بیڵێمەوە کە ئەم بابەتە ئاوێنەیەو رەنگدانەوەی قۆناغە جۆراوجۆرەکانی ژیانی نەتەوەکەمان‌و هەموو لایەن‌و بارەکانی ئابووری‌و ڕامیاری‌و کۆمەڵایەتی . . هتد . . ی سەردەمەکانی پیشان‌دەدات چونکە ، وا بزانم بۆتە شتێکی ئاسایی‌و ڕاهاتوو و گەلیٚ جار ووتراوەتەوە . . بۆیەش دەمەویٚ دوور لەو کلێشانە روو بەرووی ئەم جیهانە فراوانە ببمەوەو بە هێنانەوەی نموونەو تێکستی جۆراوجۆری فۆلکلۆری ئەو ناوچەیەو هەندیٚ روونکردنەوە خوێنەرانی ئازیز پیٚ ئاشنابکەم کە رەنگ‌بیٚ بەدەگمەن شارەزایی‌یان دەربارەی شێوە زمان‌و فۆلکلۆری ئەو ناوچەیە هەبێت ، و پێم وایە تا ئێستا شتێکی ئەوتۆی نەنووسراوەتەوەو لەسەر لاپەڕەی رۆژنامەو کتێب‌و گۆڤارەکاندا کەسێکی کە توخنی نەکەوتووە .

ئەو شوێنەی کە ئەم بابەتە فۆلکلۆری‌یانەی[١] لیٚ وەرگیراوە دیارە هەموو ناوچەکانی گەرمیان ناگرێتەوە «کە مەڵبەندێکی بەرین‌و فراوانە» بەڵکو تەنها بەشێکە لەو . . بەڵام بەشێکی دیاری‌و ناسراو کە هەم «زەنگاوات – زەند ئاباد»[٢] و هەم «پالانی»[٣] دەگرێتەوە ، کە تێکڕا بریتی‌یە لە ئاوایی‌و دێهاتەکانی ئەم

بەری «بەری رۆژئاوای» کەناری رووباری سیروان کە لە نزیك خانەقین و جەلەولا «قەرەغان»ەوە دەست پێ دەکات‌و ناوچەکانی «شێخ باوە»[٤] و مەینەت ئاوا «محنت ئاباد» تا «کوڵەجۆو» و دەوروپشتی دەگرێتەوە . .

ئەو بابەتە فۆلکلۆری‌یانەش کە لەو ناوچانەدا هەڵم‌بژاردوون‌و لێرەدا دەیانخەمە روو بریتین لە چەند چەشتە یاری‌و گۆرانی منالأنی کچ‌و کوری ئەو شوێنە . . لەوانە تەنها بۆ گەمەکردن‌و خۆ خەڵافاندن‌و کات بردنەسەرەو هەشە دایکان بۆ لاواندنەوەو ترساندن و ژیرکردنەوەی منالەکانیان بە لایلایەو گورگانە شەوە دەیلێن کە هەم بەو ئاوزە منالأن ئارام دەکەنەوەو لە وورك‌و پەڵپیان رزگاریان دەبی‌و دەمیان لێك‌دەنێن‌و هەم لانکەو بێشکەی پێ رادەژەنن‌و دەیانکەنە خەو . . هەروەها هەندێ بابەتی تری مەتەڵ هەڵهێنان‌و سەرگوزەشتەو گاڵتەو گەپ‌و تەوس‌و قسەی گاڵتەجاری‌و مەزان گێرانە .

بێ گومان لێرەدا دەبێ بوترێ کە گەلێ لەو نموونانەی بەرچاوم کەوتن هەمان نموونەن بێ گۆرین‌و دەستکاری دەقاو دەق لە ناوچەکانی تری کوردەواریشدا دەبیسترێن‌و دەوترێنەوە «کە لەم ووتارەدا دەق ئەو تەرزە نموونانەم نەنووسیوەتەوە بەڵکو تەنها ناوم بردوون» و بەشێکیان برێ گۆرانی بەسەرا هاتووەو هەندێ ووشە یا رستە زیادکراوە یا قرتێنراوەو بە پێی فۆنەتیك‌و شێوە ئاخاوتنی ناوچەکە پیت‌و ووشەکان گونجێنراون «کە لە تۆی ئەم باسەدا پەنجە بۆ چەند نموونەیەکی رادەکێشین» و تیکرا هەردوو بەشەکە یەکگرتوویی‌و هاورەگەزی‌و پەیوەندی‌ی نەپچراوی کەلەپوورو سامان‌و زمانی نەتەوەکەمان و هاوبەشی‌یان دەردەخات‌و بەڵگەیەکی نەمری تری ئەو مەبەستەیە . . بەشی سێهەمی ئەو نموونانە ، ئەوانەن کە مۆرك‌و شەقڵی تایبەتی ناوچەکەیانی پێوەیە . . لە لایەکەوە ئەو شێوە زمانەی کە پێ‌ی ووتراون ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەکات‌و لەلایەکی ترەوە گونجانی یاری‌و گۆرانی‌یەکانی لەگەڵ سروشت و کەشی ناوچەکە یان ناوهێنانی عێل‌و خێل‌و شوێنەوارەکان ئەو رایەمان بۆ دەسەلمێنن «کە لێرەدا ئەم تەرزی سێهەمە پتر مەبەستمانەو نموونەی زۆرمان بۆ هێناوەتەوە» .

گومانی تێدا نی‌یە جیاوازی ئەم ناوچەیە لەگەڵ ناوچەکانی تری کوردەواریدا هیچ نەبێ لە رووی سروشت‌و ئاووهەواو کەشەوە هەندێ ووردە جیاوازی لەگەلێ رووەوە هێناوەتە کایەوە جگە لە شێوە زمان‌و جل‌وبەرگ‌و برێ رەفتارو مامەڵەی رۆژانەو گوزەرانیان ، یاری‌و گۆرانی‌یش «کە بابەتی باسەکەمانە» گرتۆتەوە ، کە بەو پێ‌یە تەنانەت شوێن‌و کات جۆری یاری‌کردن‌و گۆرانی ووتنیش دەگۆرێ کە دیارە منالأنی ناوچە شاخاوی‌یەکان زیاتر دووچاری زستانی سەخت‌و درێژ دەبن‌و لەگەڵ سەرماو سۆڵەو بەفرو کانیاوو لاپاڵی شاخ‌و شێوو بەهاری رەنگین سروشتی قەشەنگ هەڵس‌و کەوت دەکەن کە تەنانەت ئاژەڵ‌و باڵدارو دارو درەخت‌و میوەکانیشی تا رادەیەك تایبەتی ناوچەکەن کە ئاشکراشە چەند لەگەڵ ناوچە باشوری‌یەکان «گەرمیان» دا جیایە کە هاوین گەرمترو دەشت‌و جۆگەو دۆڵی فراوانتر زستانەکەش خۆشترە کە دەرفەتی یاری‌و گەمەکردن پتر دەدات لەوەی لە سەرجەمی مانگەکانی زستان لە ژوورەوە بن‌و هەلی دەرچوونیان کەم‌بێ ، دیسان ئاژەڵ‌و باڵندەو درەخت‌و خەلەو خەرمانیان تا رادەیەك تایبەتێتی خۆی هەیە «باوەکو هەندێ لەوانەش – جۆری ئاژەڵ‌و میوە . . - هی خۆیان نەبێ‌و هی دراوسێ‌یان بێ‌و تایبەت بێ بەوانەوە بەڵام زیاتر لە بەرچاو بوونەو ئاشنایان بوون کە دیارە جێ‌ی خۆی لە ریزی فۆلکلۆری‌یە جۆراوجۆرەکانیان کردۆتەوە»[٥]

لێرەدا ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە ، کە لە رێگەی پێشاندان و خستنەرووی ئەم تێکستە فۆلکلۆری‌یانەوە دەتوانرێ ووردە شارەزایی‌یەك لە شێوە ئاخاوتنی هاوولاتیانی ئەو ناوچەیە پەیدابکرێت کە سوودێکی ئەوتۆش بۆ ساغ‌کردنەوەو لێکۆڵینەوەی زمانەوانی هەیە «بەتایبەت توێژینەوەی سەر بە دیالێکتەکان»[٦] ئەمەو جگە لەو ووشەو زاراوانەی لە توێ‌ی ئەم نموونانەدا بەکاردەهێنرێن کە هەندێکیان سەربەخۆو تازەن‌و ووشەی هاوواتان «مرادف» و لە دیالێکتەکانی تردا نین «ئەم چەشنە ووشانە لەوانەی کە لەو تێکستانە هێناومەتەوە بەکارهێنراون لە داوێنی ئەم ووتارەدا وە بە لیستەیەك دیاریم‌کردوون‌و بەرامبەر هەر یەکیان واتەکەی یا ووشەی بەرامبەری لە کرمانجی خوارووودا» و هەندێکیان هەمان ووشەی هاوبنچینەن بەڵام بە شێوەیەك گۆراون کە تێکراش بۆ یەکبوون‌و دەوڵەمەندکردنی زمانی ئەدەبی‌یە یەکگرتووەکە کەڵك‌و نرخێکی بێ‌پایانی هەیە .

«یاری‌و گۆرانی‌یەکان»

لە نێوان ئەم دوو بابەتەدا «یاری‌و گۆرانی جۆرە تێکەڵاوی وهاوبەشی‌یەك هەیە ، بەشێك لەم یاری‌یانە تەنها بریتی‌یە لە جوولاندنی دەست‌و پێ یا ئەندامەکانی تری لەش‌و گەمەی رووتەو هیچ گۆرانی‌و ئاوازی تێدا نی‌یە . بەشێکیش تەنها گۆرانی‌یەو هیچ یاری‌و وازی‌یەکی لەگەڵدا

بەکارنایەت کە ئەمانە زیاتر بریتین لە بەیت‌و بەستەی شایی‌و هەڵپەرکێ یا لایلایەو لاواندنەوەی منداڵانە یا بە زۆری شێوەیەکی چیرۆك ئامێز وەردەگرێ‌و سەرگوزشتەیەکی بچووکی پڕ رووداوی سەیرو سەرنج‌راکێش دەگێڕێتەوە . بەشی سێهەمیش ئەوەیە ، کە لە لایەکەوە یاری‌و گەمەیەو لە هەمان کات‌دا گۆرانی‌و بەستەی تایبەتیشی لەگەڵدا دەووترێ کە ئاوازو کێشەکەی لەگەڵ بزوتن‌و جوولاندنەکانی سەر بە یاری‌یەکاندا

— بەخێرایی‌و ئارامی‌یەوە لە — بهاوکێشێکی گونجاودایە . .

— فڕی . فڕی

ئەم یاری‌یە بە دوو منال دەکرێ ، یەکێکیان بەسەر دەمدا دەکەوێ‌و ئەوەی تریشیان پەیتا پەیتا بە دەست لە پشتی دەداو دەڵێ : —

دەسککی . لە بانککی
حەمدە شیرین شەمامکی
قەیچی‌یە . دا گوزگی‌یە ؟ !

وە لەگەڵیشیا جارێ دوو پەنجەی درێژ دەکات‌و وێنەی قەیچی «مەقەست» ی لێ دروست دەکات‌و جارێ دوو پەنجەکەی دێنێتەوە یەك‌و بە شێوەیەکی بازنە وێنەی گوزگی «ئاوێنە» ی لێ دروست‌دەکات‌و دەبێ منالّی پاڵکەوتوو هەوڵ‌بدات — بە مەزەندەو خەمڵ‌لێدان — بزانێ کامیانە کە گەیشتە ئەنجام هەڵدەستێ‌و ئینجا فڕی فڕی بۆ دەکرێ .

فڕی . فڕی پاساری فڕی

لەگەڵ ناوهێنانی گیاندارێك‌دا کە باڵدار بێ‌و بفرێ دەبێ پەنجەی بەرزبکاتەوە ئەگەر نەفڕ بێ «واتا باڵندە نەبێ» ئەوا دەبێ پەنجەی هەر لەسەر زەوی دابنێ . . ئەگەر پێچەوانەی ئەم یاسایە رەفتاری‌کرد دیارە بە دۆڕاوو خڕچیاو دادەنرێن . .

نانە رەقە

بە دوو کەس دەکرێت پشت لە یەکتر دەکەن‌و قۆڵیان بە یەکا دەکەن‌و هەر جارە یەکێکیان خۆی نەوی دەکات و لەسەر پشت ئەوی تر هەڵدەگرێ‌و بەم جۆرە بەردەوام دەبن‌و بەشێوەی گفتوگۆ ئەم دیالۆگە پێك دێنن : —

نانە رەقە پشتە تەقە
کێ دالەت . ؟ عەباس
لەسەر چە ؟ لەسەر نان‌و ماس
با ئێوارە بیاتەوە . سەرو ملی گرم لە لاس .

— قازان پڕی ئاوە :

بەدانیشتنەوە دوو منال بەرانبەر یەکتری دەگرن‌و قاچیان درێژدەکەن‌و رووبەرووی یەکتری‌و دەستی یەك دەگرن و هەر جارە یەکێکیان ئەوی‌تر بۆ لای خۆی رادەکێشێ و لەگەڵیا شتێك دەڵێ‌و ئەوی تریش وەلامی دەداتەوە :

قازان پڕی ئاوە
دەمی وە قولاوە
قازان پڕی شیرە
دەمی وە زنجیرە

تیلمو تیلمو

بە کۆمەڵە منداڵێك دەکرێ پێکەوە دادەنیشن تەنها یەکێکیان دوورە پەرێز دەوەستێ ، ئەمان لەنێوان خۆیاندا وا دادەنێن «بە ئەندێشە» کە مریشکێکیان سەر بڕیوەو هەر یەکەیان ئەندامێك «لەو گۆشتی مریشکە» بۆ خۆی هەڵدەبژێرێ‌و دوایی لە منالە دوورەکە دەپرسن و ئەویش وەلام دەداتەوە .

تیلمو تیلمو
نارنج ونجو
گاو گاسنەکەی باوکت بورمە .قنگت
مامری سەربڕم چەیکی خۆیت ؟

ئەویش ناوی شوێنێکی دێنێ ، هەر کام لەو کۆمەڵە ئەوەی هەڵبژاردبوو ئەوا بەر ئەو دەکەوێ و دەبێ بروا بەکۆڵ بیهێنێتەوەو خۆی لە شوێنی دابنیشێ‌و بەو جۆرە . .

— هەرەکان مەرەکان

بە کۆمەڵە منداڵێك دەکرێ «دیارە مەرجە دەبێ لە تەمەندا نەختێ هەراش بن» یەکێکیان روو لە دیوارێك دەکات‌و خۆی پێی راگیردەکات و سەری نەوی دەکات‌و پشتی دادەچەمێنێ و ئەوانی کەش هەر جارە یەکێکیان خۆی دەهاوێتە سەر پشتی تا خۆی راگیر دەکات . . ئینجا دەڵێ : —

هەرەکان مەرەکان
بار سەرم گردەکان
گرد گرد پانزە
عەلی قولی شانزە
وە هێزی وە مێزی
تەقلە وەچەن دەگ یزی ؟

بە پەنجە ژمارەیەکی بۆ دروست دەکات‌و ئەوی تریش «منالّی پشت کۆم‌بوو» ئەبێ هەڵی‌بێنێ ، ئەگەر زانی «دەرکی پێ کرد» ئەوا دەرباز دەبێ‌و ئەوی تر جێی دەگرێتەوە ، ئەگەر خۆ نا ئەوا بەردەوام دەبێت . .

— هەڵوێر مەلوێر

ژمارەیەك کۆدەبنەوە «کچان» و دادەنیشن و قاچیان بە رووتی درێژدەکەن‌و یەکێکیان هەر جارە پەنجەی تەری دەخاتە سەر قاچێك‌و لەگەڵە هەر یەکێکدا ووشەیەك دەڵێ تاکۆتایی‌یەکەی دەگاتە سەر هەر قاچێك دەبێ هەڵیکێشێ‌و بە کراسەکەی داپۆشێ‌و بەرە بەرە تا دوا قاچ دەمێنێ ئینجا ئەوەش لەگەڵ زەوی‌دا

بەرانبەر دەکەن‌و بە هەمان شێوە تا ئەویش هەڵدەکێشرێ‌و تەواو دەبێ :

هەلوێر . مەلوێر . زایەو مایە . . چی زوڕنایە . زوڕنا چەکی . . پا بەلەکی . مێخم کۆتا . . مێخ هەڵپەزی . تیکەی چەپم ئەمە گەزی . شیر بزنە بەل . له کاسە کەل . . کاسەی مەویژ . پڕی لە پویش هەڵنەکنەی‌و هەلاویژ . .

– ئەم لایلایە بۆ لاواندنەوەی منداڵ دەوترێت[٨] یا تەنها بۆ کڕکردنەوەو ڕازی‌کردنێتی . . و لە شێوەی چیرۆکدا ، وەك لە سەرەتاکەیەوە دیارە کە بە ووشەی (مەتەڵ) دەست پی‌ئەکات : –

مەتەڵ مەتەڵ مەتۆزی
گای حەسەن گەڵۆزی
نە گەلی بی نە گوان
شیری داوە ئەرخەوان
ئەرخەوان چی پێشەوان
سەر قونکەی گامێشەوان
تکی خوین لەی دیم کوانی
تکی خوین لەو دیم کوانی

خوین بیە گیا
گیا بردم بۆ بزن
بزن پشقوڵ داوە پیم
پشقوڵ بردم بۆ تەنویر
تەنویر خەپکە داوە پیم
خەپکە بردم بۆ جفتیار
جفتیار گەنم داوە پیم
گەنم بردم بۆ مامر
مامر خایە داوە پیم
خایە بردم بۆ عەتار
عەتار قەیچی داوە پیم
قەیچی بردم بۆ مەلا
مەلا قورعان داوە پیم
قورعان بردم بۆ حوو
خووا ئیمان داوە پیم

مویشلە مویشان

ئەمەش دیسان چەند بەیتێکی چیرۆك ئامێزی‌یە کە سەرگوزشتەیەك دەگێڕێتەوە ، گوایە ژنێك بە ناوی «میمکە نازی» بەدوای شووکردندا دەگەڕێ . شوان‌و جوتیاری تووش‌دەبێ بەڵام پێیان قایل‌نابێ دۆشەك‌و جێ‌نووستنیان «فەرەنجی» یەو داردەستیان «گۆچان‌و کونەك» ە . . کەچی لە ئەنجامدا بە مشکێك قایل دەبێ چونکە لەسەر «کەول» و تووکە نەرمەکەی دەنخەوێنێ و کلکە باریکەکەی داردەستێتی‌و بەوە لی‌ی دەدا . . . لە سەرەتادا بەم چەشنە لە «میمکە نازی» یان دەپرسی : –

میمکە نازی
چارۆکە پیازی
تەق تەق کەوشی
لەناو حەوشی

وە کورە مەچی . . ؟
ئەویش لە وەڵامدا دەیووت
وە هوی کردن
وە شوی کردن

وە نان گەنم خواردن

دوای ئەوەی لەگەڵ مشکەکەدا ڕێك دەکەوێ مەنجەڵێك ئاوگەرم دەکات بەڵام کە دەرواتە دەرەوەو تا دێتەوە مشکەکە لە خۆشیاندا ئەوەندە قونە قون دەکات تێ‌ی دەکەوێ‌و دەسووتێ «نازی» پێش لە داخا لایەکی خۆی دەبڕێ‌و دوایی کە سورکەوان بەو شێوە دەبینێ ئەویش خۆی دەسووتێنێ . قەڵلا ڕەشکەش لە داخی سورکەواندا پەڕ بە خۆیەوە ناهێڵێ . درەختیش کە ئەو وا دەبینێ خۆی دەڕوتێنێتەوە . . ئیتر بەو شێوە پەیوەندی‌دارانە یەك لەدوای یەك خۆیان ئازاردەدەن :

«مویشلە مویشان . کەفت لە قازان . بیە بریان . نازی لا بڕیاو . سورکەوان سوزیاو . قەلا پەڕ وە پێوە نەماو . دار ڕوتیلو . کانی لێڵ‌و وێڵ . پیاو بێل لە قنگ . زووڕات سەرو قنگ . گوڕ نان لە مل . دوێت جام لە مل . ژن دەساسنەك لە قنگ . .»

– کیژۆڵەکان کە لە دێ دوور دەکەونەوەو بە دوای پووش‌و دارو چیلکەو تەپاڵەدا «شتومەکی سووتەمەنی» دەگەڕێن گەلێ جار دوا دەکەون و درەنگ وەخت دەبێ ، جا لە ڕێگەدا کە بە چارۆکەو دارەوە دێنەوە خێرا خێرا پێ هەڵدەگرن بۆ ئەوەی پەلەتر بن‌و زوو بگەنە جێ ، دەڵێن :

خەرمانەکان جەوە جەوە
پا هەڵگرە نیمە شەوە
کۆڵ قەوی . . دای لە زەوی
دایکی وەت . مانوی نەوی
کۆڵ بچووك . . دای لە بنجك
دایکی وەت . بویتە کوچك

یا هەندێ جار دەڵێن :
هە جمە جمە . . پا بجمە
جا جمە سویرە جمو جولیەسی
صەی ئاوابی حەپ‌و لوبلیەسی
کەوچکە ڕەشە تامی خۆشە
کەوچکە ڕەشە بۆنی خۆشە
قیر قیر قورباقە

«قیر قیر قورباقە . . هەڵسە وا ڕۆژی پاکە . . جلك‌و ملكت بۆم دەرکە . . ئەسپی کاکەم بۆ زین کە . . کاکەم جیل‌و جوانە . . ناوی ژنەکەی خەنانە . . خەنانی هەورامانە . . پشت پەلکی کەتانە . . بەرمەمکی ڕەیحانە . . ئای دایە

مار هات . . ئای باوە مار هات . . حوشتر وە قەتار هات . . ماری زەنگوڵدار هات

"هەنارە گوڵ هەنارە"

«هەنارە گوڵ هەنارە . . هەناری ئەحمەو باوە توکڵەکەی تورش‌و شیرین . . ناوکەکەی پڕ لە ئاوە . . عارەب نیم عەگالم بێ . . سۆفی نیم بەرماڵم بێ . . هەلاج نیم کەوانم بێ . . مەلا نیم قورعانم بێ . . بە فتوای شێخ‌و مەلا ئەو کچە بە حەلاڵم بێ . چیبکەم بۆ جفتێ گوارە بیکەم وە گوش ئەو یارە . . هارەی بێ وەك تەیارە . . تەیارە وە عاسمانەوە . . شوان وەلای رانەوە جفتیار وە گارانەوە . . مەلا وە قورعانەوە . .» .

ئەمانە جۆرە بەیت‌و گۆرانی‌یەکن کە دیارە منالی نەختێ گەورە تەمەن دەیلێنەوە .

"هۆ ریوی ریوی"

هۆ ریوی ریوی
ریوی نی‌یە چەقەڵە
سەر کلکەکەی رەقەڵە
ریوی هاتی‌یە لە «سنە»
کلکی گرتی‌یە لە «خنە»
ریوی هاتی‌یە لە «سابلاغ»
کلکی کردێسە بەیداغ

خۆر دەرچوی

ئەم گۆرانی‌یە هی دوای بارانە کە سات نە ساتێ خۆر – هەتاو – لە نێو هەورەوە بەدی‌دەکرێ‌و تیشکی بلاودەکاتەوە منالان بە تاسەوەن بۆ دەرچوونی . لە خۆشی‌ی هەلاتنی کە نیشانەی سایەقەو سامالەو رزگاربوونە لە باران و چلپاو ، دەلێن : –

خور دەرچوی
خۆرە بان دەرچوی
ئەحەی عوجی
لە کونا دەرچوی

"هە دۆنە دۆنە"

هە دۆنە دۆنە
دۆنەی ماڵی حاجی‌یە
پڕی کلکە تاجی‌یە
دۆنەی ماڵی مەلایە
پڕی لە سەرکە گایە
دۆنەی ماڵی شێخە
پڕی لە سەرکە مێخە

– گۆرانی‌یەکی تر هەیە کە لایەنێکی کۆمەلایەتی دەردەخات‌و رەنگدانەوەی سەردەمی پەیوەندی هۆزایەتی‌یە ، ئەم بەیتانەش هەرچەند بە بەرهەمی منالْ دانانرێ‌و هی گەورەیە بەلام منالان وەك گۆرانی دروشم بە ئاوازەوە دەیانووتەوەو شانازی بە هۆزەکەیانەوە دەکردو زۆر جار منالی خێزانی سەر بە هۆزێکی تایبەتی لەگەڵ منالی سەر بە خێڵێکی تر لەسەر ئەم جۆرە بەیتانە بەیەکا دەچوون‌و دەبوو شەرە قسەو جنێو . منالە «پالانی» یەکان ئازایەتی‌و جوامێری خێڵەکەیان پیشان‌دەداو دەیانووت :

پالانی پالان لە پشت
وەك نووك رمێ هەزاری کوشت

هەشبوو نەنگی‌و کەم‌کوری ئەو خێڵەی دەردەخست «کە دیارە ئەوەی سەر بە هۆزێکی کەیە» و وای لە قەڵەم دەدا کە ئەم عێڵە هەر بە ساکاری‌و گێژی(١٠) و هەژاری ناسراوەو دەبووت :

پالانی پالان لە پشت
بۆ تیکەی نان خۆی داوە کوشت

چەند گۆرانی‌یەکی تر

«حۆ لەیلێ» – کیژۆلان لە مانگە شەودا دادەنیشن‌و پێکەوە دەیلێن – «شیرینە لەیلانە لەیلانە . . هاوار بەو جفتە جەیرانە» – لە کاتی بووك هێنان و سویرو شاییدا دەووترێن – . (خەنجەر کاکەم دوو دەمە) . (جوجکە چەرمۆڵەو) و هی تر .

چەند یاری‌یەکی تر

«شاخ زەرە . . بزنەگەرە» . «قەرە قەرە – چاوشارکێ» . سێ رسکان . دامە دامە . کوچکانو قەمچان «یاری بە قاچ و بەرد» گولان «یاری بە ئەلیات» . دەسر لە پشت قنگکێ ، خەتمان دا شێر . تیقان دا جفت . قولان ، خانە خانە . وەلکان وازی . زۆران . قار وە قاری . مەلەکردن‌و شەلاقان . قنگەسرکێ . داران . گوێزان . هەیاران مەیاران . دۆزە دۆزە . شەماڵ . شەماڵ بێ بێ . مەیچك . ئانە پانە لپانە . پاش پاش – بۆ پاش پاش دەبێ بلێم تەنها لە ناوی پەنجەکاندا لەگەڵ ناوچەکانی تردا بە جیایە . لەباتی «قولینجك . . بابە لینجك . .»

دەووترێ «تیتە . زەرنە قوتە . دوشاو لسە . سپی کوشە» دەبێ ئەوەش بلێین کە مندالان ئەوەندە تامەزرۆی شەوگەمەن «یاری کردن بەتایبەتی لە مانگەشەودا» ئەوا هەر لە ئێوارەو دەمی خۆرنشینیدا بە دەرقاپی‌یەکاندا دەخولێنەوەو بۆ ئەوەی شەو ژمارەیەکی زۆر کۆ ببنەوە ئەوا هاواردەکەن‌و دەیانچرن‌و دەلێن : –

هەرکە نایە بۆ وازێ
شوی بکاتە مامە قازی
مامە قازی ریشی تەنکە
پڕ بەخەڵی مەمکە

که درەنگیٚ له یاریو وازی دەبنەوەو
بیانەویٚ بلاْوەی لیٚ بکەن دەڵێن : ـ

هەرکه بۆ ماڵ باوکی
تەنەکه وه (. . .) دایکی

ـ به (له چەل) .

کەچەڵ کەچەڵ قوق
له بانی سەندووق
سەندووق پارە پارە
(. . .) دایکەکەی نەقارە

ـ به کەلەفش دان کەوتوو

حەمه عەلی پاڵتاو کۆنه
تو گیان مناڵەکەت حەمدیٚ چۆنه

ـ بابەتی گاڵته جاڕیو مەزاقو
فشەکردن
بۆ پێکەنینو گاڵتەکردنو داشۆرینی
کەسێك دەوترێ که رەفتارێك یا دیمەنێکی
تایبەتی هەبیٚ به شێوەیەکی کۆمیدیانه وێنەو
تابلۆیەکی کاریکاتۆری بۆ دەنەخشێنرێ .

«کەلەفش . . کەلله دگان . . پوشقل
له قنگ . . ئاخر زەمان»
ـ به شێت یا دێوانەیەکی شڕو پەرتووك :

یان . «حەمەی کەمەر . . نۆ کولێرە
خۆر . . دەپشت دا لەبەر . . وه سواری
کەر ـ بۆ چاجی لەر
ـ به چەقەچاوەو زۆربلیٚو به کۆمەڵیٚ
که به لایانەوه دەنگ بەرز بوونه :

دووانیان کاروانیکه سی‌پ‌نیت

عوربانیکه

یان - [(.) زورات ( )

کونات . عابا هه‌لگر بچۆ شکات

شکات نی‌یه چی بکه‌م . پر کلاوه‌که‌ت

گوی بکه‌م .] .

مه‌ته‌لْ :-

که به‌شیوه‌ی ناوچه‌که پیْ ده‌ووتریْ «چه‌وچه» :

– ته‌ختیکه‌و ته‌ختانیکه . چوار مه‌ره‌و به‌ره‌نیکه . «ناو له‌پ‌و په‌نجه‌کان»

قه‌لایه‌کم هه‌یه گه‌چ گه‌چینه . نه پای هه‌یه . نه پاچینه . «هیلکه» .

– کلکی وه‌ك قه‌یچی‌یه . ژیر زگی وه‌ك ماسی‌یه . «په‌ره‌سیلکه» .

– هه‌لدم بلدم . شه‌ش پاو دوو سم . «ته‌رازوو»

– چل تاق چل به‌ن‌تاق . چل که‌مه‌ره‌و چل چه‌وزاق . «ره‌شکه»

– سیْ پا له زه‌وی . سیْ پا له حه‌وا . دوگم دوگمیتی به ئیزنی ئه‌للا . «مه‌شکه»

– وه سیْ برا . کلاوێکیان هه‌یه : «ساج‌و به‌رده‌کانی» .

(ئویشم‌و بویشه)

بابه‌تیکی تری فۆلکلۆری منالانه ، بریتی‌یه له‌وه‌ی که یه‌که‌میان ووشه‌یه‌ك ده‌لیْ‌و له‌وی تر داوا ده‌کات دووباره‌ی بکاته‌وه ، ئینجا یه‌که‌م رسته‌یه‌کی گالته‌جاری‌و ئه‌نتیکه یا چاك‌و واتا به‌خش به‌رانبه‌ری دینیته‌وه به شیوه‌یه‌ك که دوا ووشه‌ی رسته‌که له رووی سه‌روا «قافیة»ه‌وه له ووشه‌ی یه‌که‌م ده‌چیت . بۆ نموونه ده‌لیت . .

ته‌شت : دایك‌و باوکت بچنه به‌هه‌شت

گرده‌کان : وه غله غل بچیته لای مردی‌یه‌کان

نه‌و چفه چفه ده‌له که‌و

گه‌م تو (.) من خه‌م

ده‌رزی له‌بان بله‌رزی .

تاوه لای (.) سوزیاوه

بیْ گومان ئه‌و منالّه‌ی له پیشدا بزانیْ ئه‌نجامی رسته‌که چاکه‌یه (به زه‌ین رِوونی یا له‌میژه بیستوویه‌تی» ئه‌وا ووشه‌که دووباره ده‌کاته‌وه ، ئه‌گه‌ر بشزانیْ به قسه‌ی ناشیرین کۆتایی دیْ ئه‌وا رازی نابیْ‌و ووشه‌که نالیته‌وه ، ئه‌گه‌ر نه‌شزانیْ کامیانه یان له‌پر بیْ‌و یاری‌یه‌که‌ی به‌خه‌یالدا نه‌یه‌ت ئه‌وا خۆی‌و به‌ختی خۆیه‌تی .

– ئه‌م چه‌ند نموونه‌ش بۆ بابه‌تیکی تری فۆلکلۆری دینمه‌وه ئه‌ویش به خیرا دووباره کردنه‌وه‌ی رسته‌که‌یه له‌سه‌ریه‌ك به مه‌رجیْ بیْ هه‌له کردن‌و ده‌م به‌یه‌کا چوون بیْ – دیاره ووشه‌ی واش له‌و رستانه‌دا ریزکراوه که پیته‌کانی له‌یه‌ك ده‌چن یا نزیکن له‌یه‌ك که که‌م که‌س هه‌یه بیْ هه‌له خۆی ده‌ربازکا – بۆیه‌ش هه‌ر تیْ‌ی‌ده‌که‌وی‌و ده‌خرچیْ :

«چه‌قه‌لْ تو چوین چل ده‌نك چه‌لتویك ته‌قنی»

«گاکه‌ی کاکه‌م کاکه‌ی گاکه‌ت خوارد»

ئه‌وانه‌ی باسم کردن ئه‌و نموونانه‌ی هینامنه‌وه مشتیکن له خه‌رواریْ دیاره جیهانی فۆلکلۆر ته‌نها یاری‌و گۆرانی‌و به‌یت‌و مه‌ته‌لْ‌و قسه‌ی جۆراوجۆری سه‌یرو سه‌مه‌ره نی‌یه ، به‌لکو پتر له‌وانه په‌ندی پیشینان‌و قسه‌ی نه‌سته‌ق‌و چیرۆك‌و ئه‌فسانه‌و داستان‌و به‌یتی شایی‌و شیوه‌ن . . هتد ده‌گریته‌وه ، به‌لام من لیره‌دا کیۆمالم نه‌کردووه‌و ته‌نها به شیوه‌یه‌کی ئیره‌تی ئه‌وه‌نده‌م بۆ کرا .

وه له چوارچیوه‌ی ناونیشانی باسه‌که‌مدا مامه‌وه‌و په‌یوه‌ستی ئه‌و بووم (واتا بابه‌تی منالان . به‌لکو ئه‌گه‌ر بۆم لوا ئه‌وا له ده‌رفه‌تیکی تردا شتیك له‌و بارانه‌ی دیکه‌وه ئاماده ده‌که‌م .

وا له کۆتایی ئه‌م ووتاره‌دا (وه‌ك له پیشدا گفتم دا» ئه‌م لیسته‌یه پیشکه‌ش ده‌که‌م که بریتی‌یه له‌و ووشانه‌ی له تیکست‌و نموونه فۆلکلۆری‌یه‌کاندا به‌کارهاتن‌و هه‌ندیْ له‌وانه‌ی خۆشم له ووتاره‌که‌دا به‌کارم هیناوه‌و تایبه‌ته به شیوه ئاخاوتنی ناوچه‌که‌وه له لای خوینه‌ری ئازیز ره‌نگبیْ ئاسایی نه‌بیْ‌و به‌نامۆ بیته به‌رچاو له به‌رده‌م هه‌ر ووشه‌یه‌کدا واتاو ووشه‌ی به‌رانبه‌ری له دیالیکتی کرمانجی خوارووددا ده‌نووسم هیواداریشم نووسه‌ران‌و رۆشنبیرانی خۆشه‌ویست سوود له‌و ووشه‌و زاراوه‌و هاوواتانه وه‌ربگرن‌و له به‌رهه‌م‌و نووسینی خۆیاندا تاك‌و ته‌را به‌کاری بینن که جگه له‌وه‌ی ریگه‌یه‌کی تره بۆ ده‌وله‌مه‌ندکردنی زمانه ئه‌ده‌بی‌یه‌که‌مان ئه‌وا هه‌نگاویکیشه بۆ نزیك بوونه‌وه‌ی دیالیکته‌کانی زمانه‌که‌مان ، ودروست بوونی «نه‌ك دروست کردن» زمانی ئه‌ده‌بی‌ی یه‌کگرتووی کوردی بۆ هه‌موو نه‌ته‌وه‌که‌مان به شیوه‌یه‌کی زانستانه که هیوای هه‌موانه . .

لیسته‌ی ووشه‌و زاراوه‌کان (١) له شیوه ئاخاوتنی ناوچه‌ی گه‌رمیان‌دا . (٢) له کرمانجی خوارووودا : –

لیستەی ووشەوزاراوەکان ١ لە شێوە ئاخاوتنی ناوچەی گەرمیان دا . ٢ لە کرمانجی خواروودا

١	٢	١	٢	١	٢
وازي	یاري . گەمە	قاروە قاری	کێبەرکێ . تابق	ئیرەتی	کاتی - مؤقت
قەیچی	مقەست	ئاوایی	دێ . گوند	خەنینە	پێکەنین
گوزگی	ئاوێنە	مویش	مشك	قازان	مەنجەڵ . قوشخانە
یاساري	چۆلەکە	دوییت	کچ . کیژ	مەزاق	گاڵتەجاری . سخریە
مامر	مریشك	چەرمو	سپی	ئویشم وبویشم	دەڵێم وبڵێ
گردەکان	گوێز	پاچینە	نەردەوان . پەیژە	هەراش	گەورە
دیم	دیو	فرە	زۆر	مبمك	پور ، پلك
خایە.	هێلکە	قاپی	دەرگا	چرین	بانگ کردن
قورباقە	بوق	گلەت	گەرەت . جار	وەلکان	بووکە شووشە
کوچك	بەرد	خرچیاو	دۆراو	جفت ، تیق	جووت ، تاك
چەیك کورە	کوێ	کەو	رەنگي شین	دگان	دوان ، دان
		جفتیار	جووتیار	سویر	شایی ، رەنگی سوور
				چەقەچناوە	زۆربڵێ ، دەمقاڵ

پەراوێز

تێبینی : ئەم تێکستانەی هێناومنەتەوە لە ساڵانی ١٩٧٤ – ١٩٧٥ دا لەچەند خێزانێکی «پاڵانی» ی ناسیاو و خزمی خۆم – کە ئەوکاتە هێشتا لەو ناوچانەدا مابوون – وەرمگرتوونو زۆرم کۆشش کردووە کە دەق نموونەکان چۆنن وەك خۆی بێ هیچ دەسکاری یەك بنووسمەوە . تا هەموو مۆرکی خۆی بپارێزی .

١ – دیارە مەبەستم لەم بابەتە فۆلکلۆری یانە تەنها بەرهەمی سەرزاری یە واتە ئەوەی سەر بە ئەدەبەوەهی ئەو بوارەیە . ئەگینا فۆلکلۆر ئەگەر وەك ووشە لاتینی یەکەی یا وەك زانستێك وەربگیرێت ئەوا گەلی بابەتی تری کەلەپوور دەگرێتەوە . تەنانەت . جلو بەرگو خشڵو نیگارو وێنەو

فەرشو ئامرازی خواردەمەنیشو . . . هتد .

٢ ناوچەی «زەنگاوات» بریتی‌یە لەم گوندانە «کوڵەجۆ . حاجی لەر . سیّ تەپان . لەلێن . بان سنویق . تەپە کزن» و بەزۆری هۆز «عەشرەت» ی «زەن - زەند» ی لیّ نیشتەجێن . ناوەکەشی هەر لەم هۆزەوە هاتووە .

٣ دێهاتەکانی «پالأنی» ئەمانەن : «ئاوای گەورە . شێخ باوە . تەپە چەرموو . ئەحمەو تەگوڵە . مێلوەنی . قەلاّ . ئاوایی سلێمان . ئاوایی فەرەج) و بەزۆری لە عەشرەتی پالأنی پێکهاتوون .

٤ — «شێخ باوە» ناوی دیّیەوە . . مەزارگایەکی بەناوبانگی لیّیە – لە نێو کانیاوو دارستاندایە – بە هەزار دار ناسراوە لە هەموو لایەکەوە رووی تیّ دەکەن . مامۆستا جمیل رۆژبەیانی لە پەراوێزی کتێبی «مێژووی سلێمانی» یەکەی «ئەمین زەکی» دا دەڵیّ . گوایە ناوی ئەم دیّیە هەر بە ناوی «محمد بابا السلماسی» یەوە نراوە کە گلگۆکەی لەویّیە «سەلماسیش ناوچەیەکە لە ئەزربێجان» و خواناسو پیاوچاك بووە بروانە . تاریخ السلیمانیة محمد أمین زکی گۆرینی مەلاجمیل رۆژبەیانی ١٩٥١/بەغدا . بە عەرەبی . پەراوێزی ل ٢١٥ .

٥ گەلیّ بەرهەمی فۆلکلۆری لەو ناوچەدا هەیە بەتایبەت گۆرانیو پەند کە رەنگدانەوەی قۆناغێکی مێژوویی‌یە ئەویش سەردەمی نزیك بوونەوە و پەیدابوونی پەیوەندی‌یە لەگەڵ خێڵە عەرەبەکاندا . بگرە ئەو دەمەی تازە بەرچاویان کەوتبوونو جاریّ بە تەواوی مامەڵەو هامشۆیان بتەو نەبووبوو بۆیە تەنها لە رووی دەرەوەو رووکەشیان دەدۆین – واتا جلو بەرگو دیمەنو رەنگو روویان . هەروەها ئاژەڵو خواردەمەنیان «حوشتر . گامێش . خورما . زوران» بەلأم بەشێوەیەك کە وەك تازەو سەرسوڕێنەر لە قەڵەمیان داون .

٦ — لە ووتارێکی سەربەخۆدا بە درێژی باسی شێوە ئاخاوتنی ناوچەی گەرمیان دەکەم . لێرەشدا دەبیّ پەنجە بۆ ئەوە رابکێشم کە هەرچەند شێوەی ئەم ناوچەیە دیالێکتێکی سەربەخۆ نی‌یە بەلأم لەم ووتارەدا هەر بە «شێوەی ئاخاوتنی ناوچەی گەرمیان» ی ناودەبەم .

٧ لە ناوچەکانی تردا «هەللور . هەلور» یشی پیّ دەووتریّ . هەر لەم بوارەشدا محمود زامدار لە ژمارە (٥٥) ی گۆڤاری بەیاندا حزیران/١٩٧٩ . هەروەها کاك هوشیار سیوەیلی لە ژمارە (٥٢) ی گۆڤاری بەیاندا ت ١٩٧٨/٢ تێکستی ئەم یاری‌یەیان نووسیوە . بەلأم لەگەڵ ئەم تێکستەی ئێمەدا هەندیّ جیاوازی‌یان هەیە . تەنانەت لە رووی گێرانی یاری‌یەکەش لەگەڵ ئەوەی کاك مەحموود باسی بڕێك جیایە .

٨ مەحموود زامدار لە ژمارەی (٤٤) ی گۆڤاری بەیان دا حوزەیران ١٩٧٧ . بەشێکی ئەم لایلایەی نووسیوە بەلأم دوو سیّ دێری پەرێنراوەو هەندیّ ووشەی بە شێوەیەك گۆڕاوە -- دوور نی‌یە لەو ناوچانەی ئەو لیّی وەرگرتوون ئەوەندە بووەو بەو شێوەیەیە .

٩ — لەو ناوچانەدا «مەتەڵ» بەمانای چیرۆكو سەرگوزەشتە دێت کەچی لە ناوچەکانی تر واتای «نهێنی هەڵهێنان – حزورە –» دەگەیەنیّ .

١٠ — هەر لەم بوارەدا – کە گوایە پالأنی‌یەکان بە ساکاریو تەوەزەلی بەناوبانگن – دێرە هۆنراوەیەکی شاعیری نەمری کورد «نالی» م دێتەوە یاد کە لە باسی گویّدرێژەکەیدا دەڵێن .

گویّ درێژی بارو کورتان بەرزو پالأنی بەزین

چوبتو وریاتر لە گویّکورتانی پالأنیو گێژ

که جگە لەو واتایەی کە دەیبەخشیّ ئەوپەڕی وردەکاریو هونەری یاری بە ووشەکردنی تێدا بەکارهێناوە . . کە گویّکورت – مرۆڤ – دەگرێتەوە و «پالأن» کورتانەو «پالأنی» هۆزەکەیەو «گێژ» یش دیسان هۆزنو هەر لەو ناوچانەی دەوروبەری – پالأنیو زەنگاوات – دەژین . . جگە لەوەی «گێژ» – وورو گێل یش دەگرێتەوەو بەرانبەری ووشەی (وریا) یشی بەکارهێناوە .

١١ — (وی) جۆرە دیفتۆنگێکە کە تا ئێستا لای زمانەوانی‌یە کوردەکانەوە بە تەواوی دەستنیشان نەکراوە «ئەمە لەگەڵ (ویّ) ی سلێمانیداو ئەوانی تر جیایە» جۆرە فۆنەتیکێك ئەبەخشیّ کە نووسینی گرانە ئەگەر نیشانەیەکی بۆ دانەنریّ . . نە شێوە ئاخاوتنی ئەو ناوچەیەدا زۆر

بەکاردێت و گەلێ ووشەی ئەوەی تیایە .
«سوور – دەبێتە – سویر ،
دوور – دویر ، چو – چوی ،
خوێن – خوین ، شوی ،
قویل . .» هەروەها ساکاری و
وێنەی سەرەتایی پیشان دەدات . .
لە «واوی گۆرانی» بەوە نزیکە .